УДК 398

И.К. Фазлетдинов

БАШКОРТСТАН ТАТАРЛАРЫ ФОЛЬКЛОРЫ: ТАРИХЫ ҺӘМ БҮГЕНГЕСЕ
(«Башкортстан татарлары фольклоры» сериясе китапларын[1] төзү тәҗрибәсеннән)

Статья посвящена выходу в свет трех книг в новой серии «Фольклор татар Башкортостана». В ней проанализирована история собирания, издания и научного изучения устного народного творчества татар данного региона; раскрыты методологические принципы создания книг, отбора фактического материала. Отмечены некоторые локальные особенности фольклора татар Башкортостана. Автор делает вывод о том, что произведения устного народного творчества татар Башкортостана, веками проживающих на данной территории, являются неотъемлемой частью общетатарского фольклора.

Ключевые слова: фольклор, серия, татары Башкортостана, народное творчество, история, предание, легенда, мифология, традиция.

The article is devoted to the publication of three books in the new series “Folklore of the Tatars of Bashkortostan”. It analyzes the history of collecting, publishing and scientific study of the oral folk art of the Tatars of this region; it reveals the methodological principles of creating books, selecting factual material. Some local features of the folklore of the Tatars of Bashkortostan are noted. The author concludes that the works of oral folk art of the Tatars of Bashkortostan, who have lived in this territory for centuries, are an integral part of the general Tatar folklore.

Keywords: folklore, series, Tatars of Bashkortostan, folk art, history, tradition, legend, mythology, tradition.

Бүген Башкортстан Республикасына караган җирләрдә яшәгән татарларның фольклор мирасы 1768 елда Россия Фәннәр академиясенең карары буенча рус тикшеренүчеләре П.С. Паллас һәм И.И. Лепехин тарафыннан оештырылган экспедицияләр вакытында теркәлә башлый. XIX йөздә С.Г Рыбаков тарафыннан тупланган йөздән артык татар һәм башкорт җыры ноталары белән бергә Петербургта басылып чыга. XIX гасыр азагында хәзерге Башкортстанның төньяк-көнбатышын үз эченә алган Уфа губернасында яшәүче татарларның телен, этнографиясен, фольклорын өйрәнү максатында Н.Ф. Катанов Уфа губернасының Бәләбәй өязенә килә һәм, Казанга кайткач, шул хакта өч фәнни хезмәт бастыра. 1914–1915 елларда М.А. Васильев

[1] Башкортстан татарлары фольклоры. Төньяк һәм төньяк-көнчыгыш районнар / төзүче, кереш мәкалә һәм аңлатмалар авторы И.К. Фазлетдинов. Казан: ТӘһСИ, 2021. 296 б.; Башкортстан татарлары фольклоры. Үзәк һәм төньяк-көнбатыш районнар / төзүче, кереш мәкалә һәм аңлатмалар авторы И.К. Фазлетдинов. Казан: ТӘһСИ, 2021. 304 б.; Башкортстан татарлары фольклоры. Көнбатыш һәм көньяк-көнбатыш районнар / төзүче һәм аңлатмалар авторы И.К. Фазлетдинов. Казан: ТӘһСИ, 2021. 312 б.

Идел-Урал төбәге буенча сәяхәт итеп, биредә яшәүче татарлар арасында таралган алтмыштан артык әкият, легендаларны җыеп, рус теленә тәрҗемә итеп, 1924 елда аерым китап итеп бастырып чыгара. Биредә Стәрлетамак өязе, Миркәтле волосте, Толбазы авылында язып алынган «Шүрәлене ничек алдарга» дигән мифологик хикәят һәм Бәләбәй өязендә теркәлгән «Сак-сок» легендасы да урнаштырыла.

XX гасыр башыннан татар галимнәре һәм язучы-шагыйрьләре дә әлеге эшкә керешә. Биредә тарихчы һәм тел белгече Г.Н. Әхмәров хезмәтләренең, мәгърифәтче Риза Фәхретдинов җитәкчелегендәге «Шура» журналы эшчәнлегенең әһәмиятен аерым билгеләргә кирәк. Мәшһүр әдибебез Габдулла Тукай 1910 елның 15 апрелендә Казанның «Шәрык клубы»нда укылган «Халык әдәбияты» исемле лекциясендә татарлар һәм башкортлар арасында таралган «Тәфтиләү», «Сак-сок», «Җизнәкәй» кебек халык җырларын анализлый, шунда ук аларның барлыкка килүе турындагы риваятьләрне дә китерә.

Башкортстанның Авыргазы районы Солтанморат авылында туып үскән бөек әдибебез Галимҗан Ибраһимов 1926 елда «Безнең юл» журналында басылып чыккан «Тел, әдәбият мәсьәләләренең кирәкле бер тармагы. Татар халык әдәбияты турында» исемле мәкаләсендә Башкортстанда яшәүче татарларның фольклорын өйрәнү эше канәгатьләнерлек дәрәҗәдә алып барылмавын күрсәтә һәм бу өлкәдә башкарыласы эшләрне санап чыга.

Югарыда атап үтелгән тикшеренүчеләр һәм бүгенге Башкортстанга караган җирләрдә туып үскән күренекле татар фольклорчылары Нигъмәт Хәким *(Кыйгы районының Еланлы авылы)* белән Нәкый Исәнбәт *(Салават районының Нәсибаш авылы)* биредә яшәүче милләттәшләренең авыз-тел иҗаты үрнәкләрен җыюга сизелерлек өлеш кертсә дә, 1960 еллар уртасына кадәр бу эш системалы рәвештә алып барылмый, фрагментар характерда гына була.

Башкортстандагы татар фольклор мирасының системалы рәвештә җыела һәм өйрәнелә башлавы 1960 еллар уртасында фәнгә килгән Риф Мөхәммәтҗанов исеме белән бәйле. Соңгы елларда күпсанлы хезмәтләр аның тормышын һәм фәнни-педагогик эшчәнлеген шәрехләүгә багышланды [Хәмид, 2014, б. 22–27; Фазлетдинов, 2009, б. 30–31; Фазлетдинов, 2019, б. 94–99].

Башкорт дәүләт университетының татар филологиясе кафедрасы доценты Риф Мөхәммәтҗанов 1967 елдан алып 1990 еллар башына кадәр республиканың татарлар күпләп яшәгән районнарына утызга якын фольклор экспедициясе оештыра, йөзләрчә авылны урап чыга. Әлеге экспедицияләрдә җыелган материалларны саклау һәм өйрәнү өчен, аның тарафыннан үзе эшләгән кафедра каршында фольклор фонды оештырыла.

Биредә тупланган язмалар тиз арада фәнни әйләнешкә кереп китә. Мәсәлән, 1976–1988, 1993 елларда Казанда дөнья күргән «Татар халык иҗаты» академик басмасының һәр китабында да Р.М. Мөхәммәтҗанов җитәкчелегендәге экспедицияләр барышында Башкорт-

станда яшәүче татарлардан язып алынган халык авыз иҗаты үрнәкләре урын ала.

1973 елда Риф Мөхәммәтҗанов тарафыннан Башкортстандагы татар фольклорының төбәк үзенчәлекләрен өйрәнүгә багышланган беренче кандидатлык диссертациясе яклана [Мухаметзянов, 1973]. «Башкортстан Ык буе татарларының йола поэзиясе» дип аталган фәнни эш күренекле башкорт фольклорчысы, филология фәннәре докторы, профессор Ә.Н. Кирәев (әдәби тәхәллүсе – Кирәй Мәргән) җитәкчелегендә башкарыла. Әлеге диссертация Башкортстан татарларының милли фольклорын биредә яшәүче башка халыкларның авыз-тел иҗаты белән чагыштырма планда, комплекслы һәм системалы рәвештә анализлаган беренче фәнни тикшеренү булып тора.

1977 елда галимнең – «Башкортстан Ык буе татарларының йола иҗаты: туй поэзиясе» [Мөхәммәтҗанов, 1977], 1982 елда – «Башкортстан Ык буе татарларының йола иҗаты: календарь поэзия» [Мөхәммәтҗанов, 1982], 1984 елда рус телендә «Специфика татарских фольклорных жанров» [Мухаметзянов, 1989] дип аталган хезмәтләре үзе эшләгән Башкорт дәүләт университеты нәшриятында дөнья күрә. Алар бүген дә студентлар, халык авыз иҗаты белән кызыксынучылар өчен әһәмиятле чыганак булып кала. Шуны истә тотып, быел әлеге хезмәтләр һәм галимнең «Казан утлары» журналында басылып чыккан фәнни-популяр мәкаләләре Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты һәм Башкорт дәүләт университеты галимнәре тарафыннан бергә тупланып, «Башкортстан Ык буе татарларының йола иҗаты» [Мөхәммәтҗанов, 2021] дигән исем астында аерым китап итеп бастырып чыгарылды.

Галим Р.М. Мөхәммәтҗановның 1996 елдагы вакытсыз вафатыннан соң, ул башлаган эш укучысы И.К. Фазлетдинов тарафыннан дәвам иттерелә. 2005 елда ул филология фәннәре докторы, профессор Ә.М. Сөләйманов җитәкчелегендә «Башкортстан татарларының топонимик риваятьләре һәм легендалары: тарихи нигезләре һәм идея-эстетик функцияләре [Фазлутдинов, 2005]» темасына кандидатлык диссертациясе яклый. Әкияти характерда булмаган халык прозасы жанрларын тикшерүгә багышланган берничә күләмле фәнни хезмәт бастырып чыгара [Фазлетдинов, 2003; 2007; Башкортстан…, 2018].

Шуларның «Башкортстан татарлары фольклоры: риваятьләр, легендалар, мифологик хикәятләр, сөйләкләр» дип аталганы аерым әһәмияткә ия. Биредә татарлар күпчелекне тәшкил иткән, яисә укмашып яшәгән районнардан җыеп алынган 702 фольклор әсәре – 630 риваять, 23 легенда, 33 мифологик хикәят, 16 сөйләк тексты урнаштырыла. Шуларның 600дән артыгы фәнни әйләнешкә беренче тапкыр кертелә. Автор-төзүче укыткан Башкорт дәүләт университетының татар филологиясе һәм мәдәнияте кафедрасы каршындагы фольклор фондында 1996–2017 еллар аралыгында тупланган материаллар томның нигезен тәшкил итә.

Соңгы елларда Башкортстан татарлары фольклорын җыю һәм фәнни өйрәнү өлкәсендә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты хезмәткәрләренең эшчәнлеген аерым билгеләп үтәргә кирәк. 2017 елда алар тарафыннан Башкортстанның Стәрлебаш районына комплекслы экспедиция оештырыла. Институт директоры, филология фәннәре докторы, профессор К.М. Миңнуллин билгеләвенчә, «экспедиция составында фольклорчылар, телче-диалектологлар, археография, сәнгать һәм музыка белгечләре барлыгы 15 татар авылында (Айдарәле, Бакча, Бакый, Бузат, Гөлем, Карагыш, Куганакбаш, Стәрлебаш, Турмай, Тәтер-Арслан, Өч-Әсән, Хәлекәй, Яңгырчы, Яшерган) булдылар. Экспедиция җитәкчесе – филология фәннәре кандидаты, фольклорчы И. Ямалтдинов һәм фәнни хезмәткәр Г. Яхшисарова тарафыннан 700 берәмлеккә якын халык авыз иҗаты үрнәкләре язып алынды» [Милли-мәдәни…, 1 нче кисәк, 2021, б. 22].

Әлеге экспедиция барышында тупланган фольклор материаллары И.И. Ямалтдинов тарафыннан системалаштырылып һәм фәнни анализ ясалып, «Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән» сериясендә ике кисәктән торган «Милли-мәдәни мирасыбыз: Башкортстан татарлары. Стәрлебаш» китабының беренче кисәгендә дөнья күрә [Ямалтдинов, 2021, б. 168–405]. Шунда ук И.К. Фазлетдиновның «Стәрлебаш районы татарлары риваятьләренең тарихи һәм мифологик нигезләре» дип аталган фәнни мәкаләсе урнаштырылып, аның кушымтасында Башкорт дәүләт университетының филология факультеты татар-рус бүлеге студентлары тарафыннан биредә тупланган 27 риваять һәм легенда тексты китерелә [Милли-мәдәни…, 1 нче кисәк, 2021, б. 406–435].

«Милли-мәдәни мирасыбыз: Башкортстан татарлары. Стәрлебаш» китабының икенче кисәгендә «Ерак юллар кайтавазы» исеме астында Башкорт дәүләт университетының филология факультеты татар-рус бүлеге студентларының 1971 елның 1–15 июлендә Стәрлебаш районына доцент Ф.М. Хатипов җитәкчелегендәге фольклор экспедициясе вакытында тупланган материаллар урын ала. Фольклор материаллары Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге мөдире, филология фәннәре кандидаты И.И. Ямалтдинов тарафыннан сайлап алына, системалаштырыла, аларга жанрлар буенча фәнни классификация ясала, кереш языла [Ямалтдинов, 2021, б. 252–439].

Күзәтүдән күренгәнчә, Башкортстан татарларының фольклор мирасын системалы рәвештә җыю һәм өйрәнү юнәлешендә соңгы 50 елда шактый зур эшләр башкарылды. Күпсанлы фәнни экспедицияләр оештырылды, йола иҗатына, әкияти характерда булмаган халык прозасы жанрларына махсус монографик тикшеренүләр багышланды, риваятьләр, легендалар, мифологик хикәятләр, сөйләкләр тупланмасы аерым китап булып дөнья күрде. Башкортстан Республикасы территориясендә яшәүче татарларның халык авыз иҗаты әсәр-

ләрен җыеп бастыру, өйрәнү бүген дә көн кадагындагы мәсьәлә булып саналырга хаклы.

Аерым алганда, Татарстаннан читтә яшәүче татарларның эпик, лирик һәм лиро-эпик фольклор төрләренә караган жанрларның күпчелеге (мәсәлән, әкиятләр, мәзәкләр, афористик иҗат жанрлары, бәетләр, мөнәҗәтләр, халык җырлары, балалар иҗаты) аларның төбәк үзенчәлекләре, үзәк мотивлары, персонажлары, бер үк географик һәм рухи мохиттә яшәүче төрле халыкларның эпик традицияләренең бер-берсенә йогынтысы әлегә кадәр тикшерелмәгән өлкәләр булып кала. Быел Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан нәшер ителә башлаган «Башкортстан татарлары фольклоры» сериясенә караган өч китап шушы мәсьәләләрне тикшерү өчен кыйммәтле фәнни чыганак булып хезмәт итәр дип уйлыйбыз [Башкортстан татарлары фольклоры. Көнбатыш…, 2021; Башкортстан татарлары фольклоры. Төньяк…, 2021; Башкортстан татарлары фольклоры. Үзәк…, 2021].

* * *

Татар фольклорын бербөтен система буларак күзаллап, «Башкортстан татарлары фольклоры» сериясенә кергән китапларны басмага әзерләгәндә, беренче чиратта, тикшеренүчеләр өчен милли фольклорыбызның локаль үзенчәлекләрен чагыштырма планда анализлау мөмкинлеген тудыру максатын куйдык. Шул ук вакытта хезмәт бүгенге катлаулы иҗтимагый-сәяси вазгыятьтә татар халкының бөтенлеген саклау, аны төрле тарафларга тарткалау-бүлгәләүгә юл куймау өчен дә хезмәт итәчәк.

Китапларны төзегәндә, Башкортстан татарлары арасында таралган барлык фольклор төрләрен һәм жанрларын да колачлау максаты куелды. Чыганакларның күбесе Башкорт дәүләт университеты татар филологиясе һәм мәдәнияте кафедрасының фольклор фондыннан алынды. Биредә әлеге уку йортының филология факультеты татар-рус бүлеге студентлары тарафыннан 1962 елдан башлап бүгенге көнгә кадәр үткәрелгән фольклор экспедицияләре вакытында тупланган материаллар саклана. Серия китапларына кергән төньяк һәм төньяк-көнчыгыш, үзәк һәм төньяк-көнбатыш, көнбатыш һәм көньяк-көнбатыш районнарның һәммәсенә дә шундый фәнни экспедицияләр оештырылган, аларда җыелган үрнәкләр системалаштырылган. Китапларны төзегәндә, «Татар халык иҗаты» академик басмасында, тел белгечләренең хезмәтләрендә, вакытлы матбугатта дөнья күргән фольклор үрнәкләре дә файдаланылды.

«Башкортстан татарлары фольклоры» сериясенә кергән китапларның төзелеш структурасы уртак. Һәр китап биредәге татар авылларының тарихларын тасвирлаган риваятьләр белән ачыла. Бу – бик үзенчәлекле төркем. Чөнки алар «гадәттә, теге яки бу авылның кайдан, кайчан, нинди сәбәпләр аркасында күчеп килүе турында сөйли. Авыл тарихларында төбәккә беренче килеп утырган кешеләр, аерым

нәселләр тормышындагы мөһим вакыйгалар турында төрле мәгълүматлар бирелә. Бу ягы белән алар тарихи риваятьләргә якын торалар. Күп әсәрләрдә, авыл исеменең килеп чыгышы да аңлатыла. Монысы исә топонимик риваятьләргә хас күренеш» [Гыйләҗетдинов, 1987, б. 13]. Безнең карашка, авыл тарихларының шушы үзенчәлеге – бер үк вакытта топонимик та, тарихи да характерга ия булуы – аларны риваятьләр составындагы аерым төркем итеп карарга мөмкинлек бирә. Шуңа да алар һәр китапта башка төр риваятьләрдән аерым, районнар буенча урнаштырылып, тикшерелгән географик ареалда яшәүче татарларның тарихы, тормыш үзенчәлекләре белән укучыны алдан ук таныштыра.

Һәр китапта шуннан соң риваять, легенда, мифологик хикәят, сөйләк, әкият кебек эпик фольклор жанрлары урын ала. Алардан соң лиро-эпик фольклор үрнәкләре – бәетләр һәм мөнәҗәтләр урнаштырыла. Соңыннан бер-бер артлы халык җырлары, афористик жанрлар – мәкальләр, әйтемнәр, табышмаклар, сынамышлар, ышанулар, юраулар тезелеп китә. Аннан инде тикшерелгән районнардагы йола иҗатының төрле жанрлары бирелә. Һәр җыентык балалар фольклорына караган әсәрләр белән тәмамлана. Бу Башкортстанның төрле район һәм шәһәрләрендә яшәгән татарларның рухи мирасын тулы һәм системалы итеп күзалларга мөмкинлек бирә.

Хезмәтнең күләме чикләнгәнлектән, бүгенге көндә инде югалган яисә югалып баручы фольклор төрләренә һәм жанрларына – теге яки бу төбәктә яшәүче татарларның йола иҗатына, риваятьләргә, легендаларга, мифологик хикәятләргә, әкиятләргә, им-томнарга, ышануларга, халык җырларының аерым жанр төрләренә, мәсәлән, шәкерт, рекрут һәм солдат җырларына төзүче аеруча зур игътибар бирде. Аларның барлык текстларын да (вариантлары белән бергә) китапларга урнаштырырга тырыштык. Мәсәлән, борынгы йола фольклоры әсәрләре тулысы белән сакланмаган очракларда аларның аерым элементларын булса да бастырып чыгаруны максатка ярашлы дип таптык.

Шул ук вакытта бүген дә күпләп иҗат ителгән һәм таралган бәет, мөнәҗәт, мәзәк, сөйләк, лирик җыр, мәкаль, әйтем, табышмак кебек фольклор жанрларының кулыбызда булган барлык үрнәкләре дә хезмәткә кертелмәде. Биредә без җирле халыкның тормыш тәҗрибәсен, тарихи асылын ачкан иң характерлы берничә әсәрне бирү белән генә чикләндек.

Һәр китапта теге яки бу жанр үрнәкләре күп урнаштырылган очракта, аларга эчке тематик классификация ясалды; фольклор үрнәкләре аз булса, мондый бүленеш-классификация эшләү кирәк дип табылмады. Жанрлар эчендә классификация үткәргәндә, төзүче күренекле татар фольклорчылары Ф.И. Урманче һәм М.Х. Бакиров хезмәтләрендә китерелеп, бүгенге фольклористиканың үзәгендә торган фәнни принципларга һәм терминологиягә таянып эш итте.

Шунысын да искәртү мөһим: фольклор үрнәкләре халыкның җирле тел үзенчәлекләрен саклап тәкъдим ителде. Сериянең аерым

китапларын төзегәндә, географик принцип нигез итеп алынды. Мондый бүленеш шактый дәрәҗәдә шартлы булса да, гамәли күзлектән караганда һәм татарлар компактлы яши торган аерым бер территориядә таралган фольклор үрнәкләренә игътибарны юнәлтү җәһәтеннән, иң уңышлысы дип табылды.

Шуны да әйтик, Уфа өязендә 1718–1727, 1761–1764, 1743–1747, 1781–1782 елларда узган I–IV халык исәбен алу – ревизия материалларында ук биредә татарларның күпләп яшәве күрсәтелә [Татары..., 2020]. Әлеге документларда татар авылларының тулы исемлеге дә, аларда яшәүче милләттәшләребезнең төгәл саны да китерелә. Кулыбыздагы фольклор материалларын аерым китапларга бүлгәндә, без әлеге тарихи-статистик материалларны да истә тотарга тырыштык.

«Башкортстан татарлары фольклоры» сериясендә әлегә өч китап дөнья күрде.

Беренче китапка Башкортстанның төньяк һәм төньяк-көнчыгыш районнарында яшәүче татарларның фольклор әсәрләре кертелде [Башкортстан татарлары фольклоры. Төньяк…, 2021]. Аның нигезен Аскын, Караидел, Кыйгы, Краснокама, Мәчетле, Тәтешле, Яңавыл, өлешчә Нуриман, Учалы районнарында җыелган фольклор материаллары тәшкил итте. Биредә шуны истә тотарга кирәк: Аскын, Караидел, Кыйгы, Нуриман, Мәчетле, Учалы яклары – этник яктан катнаш төбәкләр. Шуның өчен дә, «биредә төрле этник традицияләрнең тарихи закончалыкка нигезләнеп, берегеп килүе һәм бер-берсенә йогынты ясавы» [Ахметшин, 2001, с. 5] ачык сизелә. Нигезен татарлар тәшкил иткән, татарлар аеруча күпләп яшәгән авыллардан җыелган фольклор әсәрләре генә китапка кертелде.

Икенче китапка Башкортстанның үзәк һәм төньяк-көнбатышына караган районнарда яшәүче татарларның фольклор әсәрләре тупланды [Башкортстан татарлары фольклоры. Үзәк…, 2021]. Болар исәбенә Бакалы, Балтач, Борай, Дүртөйле, Илеш, Чакмагыш төбәкләре карый. Бу районнар, тел ягыннан, нигездә, моноэтник – татар халкы күпчелекне тәшкил иткән районнар. Гади генә итеп әйтсәк, бу – татарның нигезе. Аларның этник бөтенлеген саклау, халык иҗаты әсәрләрен саклау һәм пропагандалау аша тарихка игътибарны көчәйтү безнең төп бурычыбыз булып тора.

Өченче китапта Башкортстанның көнбатышында һәм көньяк-көнбатышындагы Авыргазы, Әлшәй, Бишбүләк, Миякә, Бүздәк, Туймазы, Шаран, Ярмәкәй районнарында яшәүче татарларның фольклор әсәрләре урын алды [Башкортстан татарлары фольклоры. Көнбатыш…, 2021]. Бу районнар һәммәсе дә борынгы Казан ханлыгы җирләрендә урнашкан [История…, 2016, с. 225–250]. Тел җәһәтеннән караганда да, бу як татарларының сөйләше татар әдәби теле нормаларыннан бөтенләй аерылмый, диярлек [Рамазанова, 1993, б. 66]. Гомерен Башкортстан татарларының тарихын һәм тел үзенчәлекләрен тикшерүгә багышлаган галим Р.Г. Сибәгатов фикеренчә, гомумән,

«Төньяк-Көнбатыш Башкортстан сөйләшләре йөз ел элек тә, ике йөз ел элек тә, өч йөз ел элек тә татарча яңгырашлы булган» [Сибәгатов, 2020, б. 62].

Эш барышында барлыкка килгән кайбер күзәтүләребезне дә бәян итик. Беренчедән, Идел буе татарларындагы кебек үк, Башкортстанда яшәүче татарлар репертуарында соңгы елларда язып алынган архаик дастаннар очрамый диярлек. Моны, беренчедән, ислам диненең халкыбызга иртә үтеп кереп, тәңречелеккә нигезләнгән мифологик традицияләрне кысрыклап чыгаруы белән аңлатырга мөмкин. Ә алар архаик дастаннарның нигезен тәшкил итә. Икенчедән, бу татар халкында борын-борыннан китап культурасының, язма әдәбиятның киң үсеш алуы белән дә бәйле. Нәтиҗәдә, фольклор халыкның эстетик, рухи ихтыяҗларын канәгатьләндерә торган бердәнбер чыганак булудан туктый, күләмле әсәрләр язма рәвештә, әдәби кануннар буенча иҗат ителә, төрле вариантларда язып тарала башлый. Архаик дастаннардан аермалы буларак, стадиаль яктан соңгырак чор эпосы булып санала торган мәхәббәт дастаннары, аларның билгеле сюжетка корылган вариантлары, эпик җыр үрнәкләре һ.б. исә Башкортстан татарлары авызыннан шактый күп язып алынган. «Йосыф һәм Зөләйха», «Таһир һәм Зөһрә», «Ләйлә һәм Мәҗнүн» кебек фольклор һәм язма әдәбият арасында торучы китаби дастаннарның вариантлары тикшерелгән ареалда күпләп очраса да, алар, күләмнәре зур булу аркасында, әлегә китапларга кертелмәде. Киләчәктә мондый төр дастаннарга аерым җыентык багышлау күздә тотыла.

Шул ук вакытта Башкортстан татарлары репертуарында борынгы мифологик фикерләү рәвешен чагылдырган, шул чорларда бабаларыбыз аңындагы дөнья моделен ачып салган сюжет-мотивлар шактый. Мәсәлән, Аскын, Караидел, Нуриман, Илеш якларында алыплар – гадәти кешеләрдән алда яшәгән зур гәүдәле адәми затлар турындагы риваятьләр гаять күп таралган.

Башкортстанда яшәүче милләттәшләребез репертуарында, Казан татарлары фольклорыннан аермалы буларак, күршеләренең малын, җирен тартып алу өчен күчмә кабиләләр арасында барган феодаль сугышлар – карымта-барымта яулары турындагы риваятьләр дә зур урын тота. Моңа кадәр әлеге төр әсәрләр мөстәкыйль тематик төркем буларак бары тик башкорт риваятьләре составында гына аерымлана иде. Соңгы еллардагы тикшеренүләребез карымта-барымта яулары белән бәйле мотивларның башкорт фольклорында гына түгел, Башкортстан татарларының риваятьләрендә дә мөһим урын тотуын ачыклады һәм аларны мөстәкыйль тематик цикл итеп карарга мөмкинлек бирде [Фазлетдинов, 2007, б. 8–15; Фазлутдинов, 2005, с. 20]. Безнең фикеребезчә, биредә «татар халкының бер өлешенең хәзерге Башкортстан җирләрендә борын-борыннан яшәп, бу сугышларда турыдан-туры катнашкан булуы турында фикер йөртергә дә урын бар» [Башкортстан…, 2018, б. 31]. Архаик мотивларның күп очравы үзе үк татарларның бу җирләрдә гасырлар дәвамында яшәвен исбатлый.

Янә шуңа да игътибар итү кирәк: китапларга кергән материалларның зур өлеше 1962–1991 елларда, ягъни совет идеологиясе хакимлек иткән чорда язып алынган. Шуңа күрә аерым үрнәкләрдә коммунистик идеология, сыйнфый караш шаукымы, дингә һәм муллаларга карата ифрат тискәре караш та сизелеп кала. Моны аңлап кабул итү сорала. Чөнки фольклор әсәре үзен тудырган, үзе яшәгән чор чынбарлыгын чагылдырмыйча яши алмый. Шуңа күрә дә Совет чорында язып алынган әсәрләрдә мондый, бүген инде бик иске булып тоелган карашларның саклануы – табигый күренеш.

Хәзерге Башкортстан территорияләрендә борын-борыннан, әле Алтын Урда чорыннан ук һәм аннан да иртәрәк, яшәп көн күрүче татарлардан язып алынган авыз иҗаты әсәрләре татар милләтенең уртак тарихын һәм яшәү рәвешен, тел һәм этнографик үзенчәлекләрен чагылдыра. Татар халкының милли асылын саклаучы иң мөһим рухи энҗе-мәрҗәннәр алар.

Әдәбият

Ахметшин Б.Г. Горнозаводской фольклор Башкортостана и Южного Урала / Б.Г. Ахметшин; науч. ред. Р.Г. Кузеев. Уфа: Китап, 2001. 288 с.

Башкортстан татарлары фольклоры. Риваятьләр, легендалар, мифологик хикәятләр, сөйләкләр / төзүче, кереш мәкалә һәм аңлатмалар авторы И.К. Фазлетдинов; фәнни мөхәррире Ә.М.Сөләйманов Уфа: Китап, 2018. 344 б.

Башкортстан татарлары фольклоры. Көнбатыш һәм көньяк-көнбатыш районнар / төзүче, кереш мәкалә һәм аңлатмалар авторы И.К. Фазлетдинов; фәнни редакторы К.М. Миңнуллин. Казан: ТӘһСИ, 2021. 312 б.

Башкортстан татарлары фольклоры. Төньяк һәм төньяк-көнчыгыш районнар / төзүче, кереш мәкалә һәм аңлатмалар авторы И.К. Фазлетдинов; фәнни редакторы К.М. Миңнуллин. Казан: ТӘһСИ, 2021. 296 б.

Башкортстан татарлары фольклоры. Үзәк һәм төньяк-көнбатыш районнар / төзүче, кереш мәкалә һәм аңлатмалар авторы И.К. Фазлетдинов; фәнни редакторы К.М. Миңнуллин. Казан: ТӘһСИ, 2021. 304 б.

Гыйләҗетдинов С.М. Риваятьләр, легендалар һәм мифологик хикәятләр турында // Татар халык иҗаты. Риваятьләр һәм легендалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. Б. 5–18.

История татар Западного Приуралья. Том I. Кочевники Великой степи в Приуралье. Татарские средневековые государства: коллективная монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. 464 с.

Милли-мәдәни мирасыбыз: Башкортстан татарлары. Стәрлебаш. 1 нче кисәк / төзүчесе Н.Ш. Насыйбуллина; фәнни мөхәррире И.И. Ямалтдинов. 2 нче басма. Казан: ТӘһСИ, 2021. 440 б. (Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән).

Милли-мәдәни мирасыбыз: Башкортстан татарлары. Стәрлебаш. 2 нче кисәк / төзүчесе Н.Ш. Насыйбуллина; фәнни мөхәррире И.И. Ямалтдинов. 2 нче басма. Казан: ТӘҺСИ, 2021. 448 б. (Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән).

Мөхәммәтҗанов Р.М. Башкортстан Ык буе татарларының йола иҗаты / төзүчеләр: И.И. Ямалтдинов, И.К. Фазлетдинов. Казан: ТӘҺСИ, 2021. 228 б.

Мөхәммәтҗанов Р.М. Башкортстан Ык буе татарларының йола иҗаты. Туй поэзиясе: «Татар халык иҗаты» курсы буенча читтән торып укучы студентлар өчен уку әсбабы / фәнни редакторы Т.Н. Галиуллин. Уфа, 1977. 70 б.

Мөхәммәтҗанов Р.М. Башкортстан Ык буе татарларының йола иҗаты. Календарь поэзия: «Татар халык иҗаты» курсы буенча уку әсбабы. Уфа, 1982. 72 б.

Мухаметзянов Р.М. Обрядовая поэзия приикских татар Башкирии: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.09. Уфа, 1973. 228 с. https://search.rsl.ru/ru/record/01009856164

Мухаметзянов Р.М. Специфика татарских фольклорных жанров: учебное пособие по спецкурсу. Уфа, 1989. 84 с.

Рамазанова Д.Б. Ык ага чик сызыгы булып... // Идел. 1993. № 9. Б. 58–71.

Сибгатов Р.Г. Башкортстан татарлары. Тел, тарих, мәдәният мәсьәләләре. 2 нче басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2020. 190 б.

Татары Уфимского уезда (материалы переписей населения 1722–1782 гг.): справочное издание / отв. ред. Р.Р. Исхаков. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2020. 192 с.

Фазлетдинов И.К. Риваятьтә халык тарихы. Авыл тарихларын тасвирлаган риваятьләрдә XVI–XIX гасырлардагы миграция процессларының чагылышы: уку кулланмасы / фәнни редактор Ә.М. Сөләйманов. Уфа: БДУ нәшрияты, 2003. 201 б.

Фазлетдинов И.К. Тарих кайтавазы – риваять. XVI–XIX гасырлардагы зур тарихи вакыйгаларның Башкортстан татарлары риваятьләрендә чагылышы: уку кулланмасы / җаваплы мөхәррире Ә.М. Сөләйманов. Уфа: БДУ нәшрияты, 2007. 111 б.

Фазлетдинов И.К. Фольклорчы галим Риф Мөхәммәтҗановның фәнни һәм педагогик эшчәнлеге // Фәнни Татарстан. 2019. Б. 94–99.

Фазлетдинов И. Юксыну // Тулпар. 2009. № 4. Б. 30–31.

Фазлутдинов И.К. Топонимические предания и легенды татар Башкортостана: исторические основы и идейно-эстетические функции: автореф. дис. ... канд. филол. наук / ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ. Казань, 2005. 26 с.

Хәмид Р. Яшьти абый // Тулпар. 2014. № 3. Б. 22–27.

Ямалтдинов И.И. Башкортстанның Стәрлебаш районы татарлары заман фольклоры. Халык иҗаты үрнәкләре // Милли-мәдәни мирасыбыз: Башкортстан татарлары. Стәрлебаш. 1 нче кисәк / төзүчесе Н.Ш. Насыйбуллина; фәнни мөхәррире И.И. Ямалтдинов. 2 нче басма. Казан: ТӘһСИ, 2021. (Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән). Б. 168–405.

Ямалтдинов И.И. Ерак еллар кайтавазы. Башкорт дәүләт университеты студентлары тарафыннан җыелган халык иҗаты үрнәкләре // Милли-мәдәни мирасыбыз: Башкортстан татарлары. Стәрлебаш. 2 нче кисәк / төзүчесе Н.Ш. Насыйбуллина; фәнни мөхәррире И.И. Ямалтдинов. 2 нче басма. Казан: ТӘҺСИ, 2021. (Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән). Б. 252–439.

Фазлетдинов Илдус Камил улы,
филология фәннәре кандидаты, доцент, Башкорт дәүләт университетының татар филологиясе һәм мәдәнияте кафедрасы доценты (Уфа);
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты халык иҗаты бүлегенең фәнни хезмәткәре (Казан)